

Вадим Слюсар

Житомирський державний університет імені Івана Франка

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СУБСТАНЦІЙНОГО ПІДХОДУ
В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

У статті розкрито основні аспекти використання субстанційного підходу в науці: сутнісність, самопричинність, атрибутивність та модусність, проведено його диференціацію із субстратним підходом.

Показано, до яких помилок призводить невикористання зазначеного підходу в наукових дослідженнях.

Одним із недоліків кожної науки є предметна обмеженість сфери її дослідження, а відтак значною мірою виявляється нездатність сформувати цілісну картину світу, задовольняючись локальними вимірами, які, проте, характеризуються внутрішньою цілісністю та упорядкованістю. Така обмеженість долається у філософії, в якій картина світу формується на фундаментальних засадах і фіксується відповідними категоріями, передусім "дух", "матерія", "субстанція", "рух" тощо. Одним із основних підходів до пізнання дійсності, які розроблені у філософії, є субстанційний.

Субстанційний підхід у сучасній науці продовжує класичну традицію наукового мислення. Маючи за основоположний принцип розуміння об'єкта наукового пізнання як стійкої сутності, цей підхід зазнавав критики вчених, наприклад, Є. Нікітіна, проголошувався поверхневим і таким, який має найменшу пояснювальну силу. Але нині у контексті розроблення винятково наукової методології, актуалізується використання субстанційного підходу, який визначає філософське підґрунтя методології науки.

У сучасному науковому дискурсі усталеним є вживання термінів "субстанційний", "субстанціональний", "субстанціальний" та похідних від них, зокрема найбільш поширеним є поняття "субстанціональний підхід". Логічним є питання про змістову відмінність цих понять. Тенденційно у тлумачних словниках сучасної української мови вони подаються як ідентичні. Хоча поняття "субстанційний" не зафіксоване у деяких словниках взагалі, але в останні десятиліття можна спостерігати його появу в них та утвердження в науковому обігу загалом. Це зафіксовано у "Великому тлумачному словнику", в якому зазначено, що "субстанціальне" вживається так само, як і "субстанціональне" на позначення такого, який стосується субстанції. "Субстанційний" не має прямої прив'язки до обох зазначених термінів, але при цьому вони мають ідентичний зміст [1, с. 1410]. Прикметно, що в деяких словниках можна спостерігати заміщення цим терміном обох попередніх [2, с. 850]. Отже,

незважаючи на формальну відмінність, усі три терміни є ідентичними за змістом і з часом, внаслідок уніфікаційних процесів у мові, можуть бути взагалі зведені до одного. А відтак, ідентичними є і поняття "субстанційний / субстанціальний / субстанціональний підхід".

З'ясування змісту поняття "субстанційний підхід" потребує вироблення єдиного концептуально спільного розуміння поняття "субстанція". В історії філософської думки виникали різні підходи до його тлумачення, коли по суті воно ототожнювалося, з одного боку, із першою сутністю, із субстратом, первинним принципом змінності речей, а з іншого – із формою конкретних речей. Субстанційний підхід до аналізу буття запропоновано Аристотелем у праці "Метафізика". Але поняття "субстанція", "субстанційний" у діахронічному зрізі до філософського наукового обігу увійшло через праці філософів Стародавнього Риму, передусім Апулія, Сенеки, Боеція, Цицерона, Марія Вікторина. Воно вживалося, по-перше, на позначення реальності та самостійності існування відповідного явища, протиставляючись, таким чином, тим, які не мають тілесного субстрату. Така позиція розкрита Апулеєм у праці "Про Платона та його вчення" у контексті перекладу і тлумачення натурфілософії та етики Платона. По-друге, субстанція розуміється як змістовна ознака буття у філософії Сенеки, тобто "речі, які є", є саме тому, що вони мають субстанцію. Отже, характеристика субстанційності, по суті, означала наявність основ тілесної реальності як запоруки її стабільності. Саме виявлення реальності та тілесності як основних характеристик субстанційності дозволило додати до цього поняття нових конотацій: фундаментальність, яка забезпечує істинно-самостійному сущому його онтологічну підставу. Нова якість субстанції певною мірою заперечувала попередні. Так, уже в працях Марія Вікторина спостерігаємо спроби розділити поняття "тілесності" та "субстанційності", а у філософії Августина Аврелія чітко простежується синонімічне вживання "субстанції" та "сутнісність" [3, с. 115–125]. Відхід від "тілеснісного" трактування чітко означився у філософії Середньовіччя, особливо у схоластиці, де найвищим втіленням буття проголошувався Бог. Згодом "субстанція" розумілась також як самодостатність, тобто як річ, яка для свого існування не потребує нічого, крім самого себе (у філософії Р. Декарта); як ступінь розвитку абсолютної ідеї (у філософії Г. Гегеля); як матерія в розвитку форм її руху (у марксистській філософії) і т. д. Загалом виокремилися два підходи до розуміння "субстанції": моністичний та плюралістичний, за якими самостійність субстанції визначається як, відповідно, абсолютна та відносна. Також у філософській традиції є усталеним виокремлення двох ліній аналізу поняття "субстанції", яка бере початок з дискусій мислителів Нового часу: онтологічної та гносеологічної. Якщо перша акцентує увагу на онтологічному розумінні субстанції як граничних засад буття, то друга зосереджує наукові розвідки на методах пізнання субстанції. Одним з

елементів гносеологічної лінії можна визначити використання субстанційного підходу для пізнання різних явищ і процесів, що складає основу для пізнання самої субстанції.

Незважаючи на відмінності у тлумаченні, можна визначити спільні характеристики "субстанції", які є визначальними і для сутності "субстанційного підходу". Так, В. Кизима визначає це поняття як граничну засаду, що дозволяє зводити багатоманітність і змінність властивостей до чогось постійного, відносно сталого і постійно існуючого. При цьому наголошується на методологічному аспекті його виявлення, коли субстанція постає деякою реальністю, яка розглянута в аспекті її внутрішньої єдності [4, с. 614]. На єдності всіх форм і станів матерії чи духу як ознаці субстанційності наголошується у філософському словнику авторами І. Андрущенком, О. Вусатюком, С. Лінецьким та О. Шубою [5, с. 796]. Отже, субстанційний підхід до аналізу визначеного дослідником предмета передбачає виявлення з багатоманітності його форм та властивостей незмінних сутностей. На цій основі виокремлюються складові субстанційного підходу: визначення сутності та модусності. Стосовно першого, то ще у філософії Августина Аврелія чітко простежується синонімічне вживання понять "субстанція" та "сутнісність". А в арабомовній філософії в період формування власного мовного понятійно-категоріального апарату, коли співіснували ідентичні поняття "грецька транслітерація" та "арабський відповідник", поняття "субстанція" позначалося через перське *ḡawhar*, яке первісно означало "коштовність". Таким чином підкреслювалося, що найцінніше в речі є її "субстанцією" [3, с. 22]. Відомий польський дослідник, представник Львівсько-Варшавської школи Т. Котарбінський вказував на дві тенденції, виявлені в історії філософії, за якими одні вчені абсолютизували роль сутностей у пізнавальних процесах (реїзм), інші – заперечували їх взагалі (конкретизм). Він зазначав, що реїсти визнають лише одну онтологічну категорію, а саме ту, яку традиційно прийнято називати категорією субстанції, а конкретисти вважають домислювання існування чого-небудь іншого гіпостезуванням, тобто вигадкою якихось сутностей в результаті ілюзії, викликаній існуванням деяких іменників [6, с. 155]. Водночас зміст поняття "субстанція" не зводиться лише до сутнісної та змістовної характеристики явища чи процесу. Виявлення субстанційної характеристики досліджуваного предмета передбачає зняття відмінностей між його змістом і формою, сутністю і явищами, фіксуючи їх "абсолютне перетворення один в одного" в рамках його само тотожності [7, с. 45]. За такого підходу форми (явища) розуміються як багатоманітність вияву єдиного. У процесі дослідження використання субстанційного підходу передбачає не лише з'ясування сутності предмета та виявлення його форм, але й встановлення змістовного зв'язку, тобто чи дійсно конкретне явище є виявом предмета, відображенням його сутності. Останнє виявляється у

діалектиці сталого і змінного, але змінне в наукових розвідках має нижчий статус власного буття за перше. Очевидно, це викликано тим, що діалектика формотворчості має тенденцію до появи у тих чи інших формах інших сутностей, звісно, первинні зберігаються, але науковцем у дослідженні визначаються як менш значимі. Тут ідеться передусім про гносеологічний аспект субстанційності. Сутнісна характеристика предмета дослідження є незмінною, але на різних етапах пізнання актуалізуються різні її сторони, аспекти, концептуальні модуси.

Антиномічним до субстанційного є акцидентне, яке виражає мінливі й навіть випадкові, а отже, й несуттєві ознаки досліджуваного предмета. Таким чином, застосування субстанційного принципу передбачає, ґрунтуючись також і на принципі сходження від абстрактного до конкретного, насамперед здійснення субстанційного визначення, яке, на думку К. Момджяна, є "найбільш абстрактною для категоріальної стадії мислення характеристикою досліджуваного об'єкта, яка передусє фундаментальному теоретичному аналізу його видових та індивідуальних модифікацій" [7, с. 36]. На основі цього можна визначити одну з основних ознак субстанційного підходу в науці – розкриття сутнісних характеристик об'єкта дослідження, тобто його сутності "у чистому вигляді", який має різні форми вияву та володіє цілим комплексом властивостей (атрибутів), що змінюються у часі. Натомість сутність залишається незмінною. Абсолютизування атрибутивних ознак предмета, визнання їх первинності по відношенню до сутності полягло в основу атрибутивізму. Цей філософський напрям визнає, що якості, по суті, складають реальний світ, у той час як субстанція якостей виводиться із міри навичок мислення. Модусність (наявність різних форм вираження предмета дослідження) дозволяє здійснювати аналіз у контексті його розвитку. Застосовуючи субстанційний підхід у науці, дослідник усі особливі відношення і категорії, які їх виражають, розглядає як відмінності, які виникають всередині однієї конкретно-всезагальної субстанції. А відтак, сама категорія субстанції постає внутрішньо суперечливою, що містить у собі необхідність породження щоразу нових "модусів", особливих форм власного розвитку та виявів [8, с. 215]. Тобто визначення сутності предмета передбачає і прогнозування появи нових форм її вираження.

Але антиномія "субстанція – акциденція" актуалізує проблему звуження предмета дослідження, оскільки, визнаючи сутнісність найбільш абстрактних категорій, інші, більш конкретні поняття, розглядає як формотворчі, які не мають субстанційної ознаки. Утім, ця суперечливість, по суті, була знята Ф. Бретано, який проголосив усе суще акцидентально розширеною субстанцією. Визнання акциденції субстанцією дозволяє застосувати субстанційний підхід і до понять, наближених до конкретики. Така позиція також відображає і реалізацію такого закону діалектики, як заперечення заперечення. Мова йде передусім про самозаперечення субстанції як

одиночного і загального, тобто із загальної сутності розвивається особлива форма, яка виступає субстанційною основою для виникнення якісно нового загального для інших форм. Прикладом такого пояснення є вуглець як субстанційна складова хімічних сполук і життя, яке виникло як форма вуглеводневих сполук, але стало субстанцією для живих організмів, які, у свою чергу, уже є формами життя. Зазначимо, що використання субстанційного підходу науковцем повинно враховувати, що не кожна форма субстанції, яка має власні форми, стає для них субстанційною основою, — вони функціонують просто як структурно підпорядковані компоненти субстанції, "форми форм". Відтак, сутністність та внутрішня єдність, за наявності багатоманітності форм як характеристики субстанційності, є недостатньою без урахування ще однієї ознаки – самопричинності.

Неврахування необхідності встановлення субстанційних засад досліджуваного предмета зводить наукові пошуки до нескінченного встановлення причинно-наслідкових зв'язків. У той же час як, за словами Ю. Лоскутова, "рішення будь-якої великої наукової проблеми передбачає не визнання множини рівноправних причин – наслідків, а визнання того чи іншого фактора реальності в якості причини самого себе (субстанції)" [9, с. 122]. Це, по суті, призводить до збігу початкового й кінцевого пунктів дослідження. Сталість змісту явища виявляє такий вид буття, який є причиною появи інших видів буття, водночас воно є самопричинним, тобто по відношенню до нього самого інших причин не може бути. У методологічному аспекті ця характеристика субстанційного підходу акцентує увагу на тому, що основним джерелом зміни форм предмета пізнання є внутрішні фактори, а не зовнішні впливи, що певні явища чи процеси передусім розглядаються як самостійні, поза контекстом умов, у яких вони розкриваються, через діалектику цих внутрішніх чинників. Власне, самопричинність виводиться із сутнісності предмета. На цьому наголошував Г. Гегель, визначаючи в "Енциклопедії філософських наук" у частині "Наука логіки", яким чином сутність як основа існування визначає його діалектику через розрізнення тотожності та відмінності. Так, німецький філософ зазначав, що, з одного боку, "сутність світиться в собі видимістю, або є чистою рефлексією; таким чином, вона є лише відношенням із собою, але не як безпосереднє відношення, а як рефлексування, вона є тотожністю із собою" [10, с. 269], а з іншого – вона є "лише чистою тотожністю й видимістю в самій собі, оскільки вона є заперечуваністю (негативністю), яка відноситься із собою і, відповідно, відштовхуванням себе від самої себе; вона, отже, суттєво містить у собі визначення відмінностей" [10, с. 272]. Таке твердження близьке до спінозівського розуміння поняття "субстанція" як того, "що існує саме в собі й представляється саме через себе, тобто те, подання чого не має потреби в поданні іншої речі, з якої воно повинне було б утворитися" [11, с. 3]. Наприклад, якщо у соціальній філософії предметом є

соціальні трансформації, то субстанційний підхід спрямовує дослідження на виявлення змісту і характеру взаємозв'язку його складових (традицій, руху, насилля), які є незмінними незалежно від соціально-історичного контексту. При цьому припускається наявність багатоманітності форми трансформацій, але акцент дослідження робиться не на зовнішніх детермінантах і джерелах (економічних, політичних, соціальних, культурних і т. д.), а на внутрішніх, тобто на компонентах, без яких не відбувається жодна трансформація, тобто, яким чином процеси, що почалися, підпорядковані внутрішнім закономірностям перебігу.

Предмет дослідження за такого підходу розглядається як поза контекстом суб'єкт-об'єктних відносин, так і необмежено певними часовими рамками. Так, наприклад, соціальне аналізується як самостійна надіндивідуальна реальність. А виявлення сутності, як реалізації основоположного принципу субстанційного підходу, передбачає визначення єдиного, тотожного у всіх феноменах конкретної науки чи наукової галузі в їх внутрішній єдності. При цьому визнається саме протиріччя первинним, джерелом першопричини, яка породжує усе суще. Субстанція, за такого підходу, є "суб'єктом все нових визначень, який постійно зміщується, будучи на кожному етапі свого розвитку тотальністю цих визначень, в якій вони викладаються як необхідний наслідок субстанційного процесу" [12, с. 8], виявляючи себе як незмінне по суті першоджерело. Використання субстанційного підходу полягає в аналізі сутності феномена чи явища незалежно від форм їх вияву у його внутрішній єдності, що дозволяє виявити певну закономірність, не прив'язуючись до окремо визначеного параметра.

Для визначення основних характеристик субстанційного підходу в науці важливим, на нашу думку, є запропоноване Г. Гегелем розрізнення понять "субстанція" та "субстрат", оскільки обидва, по суті, позначають сутнісну характеристику предмета. Але субстанційний та субстратний підходи не тотожні. У книзі "Учіння про сутність" праці "Наука логіки" Г. Гегель визначає сутність як рефлексію процесу визначення в саме себе, що стає підставою і переходить в існування та явище. У контексті цього сутність як підстава, за Г. Гегелем, володіє міцною безпосередністю і є субстратом. А от, власне, субстрат він визначає як пасивну субстанцію, яка перед-поклала себе [13, с. 219], тобто субстрат виступає матеріальною основою сутності. У той час як субстанція – це сама діяльна духовна сутність. На основі запропонованого розрізнення цих понять виокремилися і два підходи як методи пізнання: субстанційний та субстратний. Останній здійснюється, як правило, при розгляді будь-якого матеріального об'єкта за формулою речі (субстрат – функції – зв'язки – відношення) і передбачає визначення субстратного боку, речового носія (субстрата) досліджуваних явищ та процесів [14, с. 17–18]. Відтак,

сутністність є ознакою обох підходів, але на відміну від субстанційного, субстратний розкриває зміст досліджуваних явищ та процесів через вивчення специфіки їх речового, предметного матеріального носія. Тобто субстратний підхід до вивчення соціальних трансформацій також передбачає осягнення їх змісту незалежно від зовнішніх та внутрішніх факторів, а увага акцентується на "соціальних речах", які знаменують перетворення соціальної системи шляхом стрибка: поява нових речей, зміна функціонального призначення нових.

Отже, субстанційний підхід, продовжуючи класичну традицію наукового мислення, проголошує основоположним принципом розуміння об'єкта наукового пізнання як стійкої сутності, зведення багатоманітності й мінливості властивостей до постійного, відносно сталого й постійно існуючого означення. Складовими субстанційного підходу є визначення сутності та модусносні, тобто виявлення з множини форм і властивостей предмета дослідження його незмінних сутностей. Це реалізовується, по-перше, методом здійснення субстанційного визначення на основі принципу сходження від абстрактного до конкретного; по-друге, здійснення аналізу форм через попереднє встановлення змістовного зв'язку, констатацію відповідності форми сутності предмета; по-третє, розкриття сутнісних характеристик предмета дослідження "у чистому вигляді", незалежно від темпоральних та атрибутивних ознак його форм. Особливістю субстанційного підходу є аналіз предмета у якості його самопричинності, визнання того чи іншого фактора реальності в якості причини самого себе (субстанції). Субстанційний підхід близький до субстратного, оскільки обидва спрямовані на виявлення сутності, але останній розкриває зміст досліджуваних явищ та процесів лише через вивчення специфіки їх речового, предметного матеріального носія.

Список використаних джерел та літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел].— К. : Ірпінь: ВТФ "Перун", 2009.—1736 с.
2. Сучасний орфографічний словник української мови: 180 000 слів / [уклад.: В. В. Дубічинський, Н. Я. Косенко].— Харків : ВД "Школа", 2009.— 1024 с.
3. Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей. Том 1.— К. : Дух і літера, 2011.— 576 с.
4. Кизима В. Субстанція // Філософський енциклопедичний словник.— К. : Абрис, 2002.— С. 614.
5. Философский словарь / И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба.— К. : А. С. К., 2006.— 1056 с.
6. Kotarbiński T. O postawie reistycznej, czyli konkretystycznej [1949] / Tadeusz Kotarbiński // Dzieła wszystkie.— Wrocław : Warszawa : Kraków, 1990.— Т. 2 : Ontologia, teoria poznania i metodologia nauk.— 1993.— S. 149–158.

7. Момджян К. Х. Категории исторического материализма: системность, развитие (начальные этапы восхождения от абстрактного к конкретному) / К. Х. Момджян.— М. : Издательство Московского университета, 1986.— 288 с.
8. Ильенков Э. В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории / Э. В. Ильенков.— М. : Политиздат, 1984.— 320 с.
9. Лоскутов Ю. В. Особенности субстанциального объяснения / Ю. В. Лоскутов // Новые идеи в философии.— Пермь : Перм. ун-т, 2001.— Вып. 10.— С. 121–123.
10. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Г. Гегель.— М. : "Мысль", 1974.— Т. 1. : Наука логики.— 1974.— 452 с.
11. Спиноза Б. Этика. / Бенедикт Спиноза.— Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001.— 336 с.
12. Орынбеков М. С. Проблема субстанции в философии и науке / М. С. Орынбеков.— Алма-Ата : Наука, 1975.— 176 с.
13. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Гегель : в 3 т.— М. : "Мысль", 1970.— Т. 2.— 1971.— 248 с.
14. Ласточкин А. В. Социальная форма материи (Основы марксистской социальной онтологии) / А. В. Ласточкин.— Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990.— 180 с.

Wadym Słusar. Osobliwości stosowania podejścia subстанtywnego w badaniach naukowych

W artykule pokazano główne aspekty stosowania w nauce podejścia subстанtywnego: istotę, samoprzyczynność, atrybutywność oraz modusowość, dokonano jego porównanie z podejściem substratowym. Pokazano, do jakich błędów prowadzi niewykorzystanie nazwanego podejścia w badaniach naukowych.

Vadym Sliusar. The Peculiarities of the Substantive Approach Using in the Scientific Researches

The article describes the basic aspects of the substantive approach using in science: essence, self causality, attributive and modus, the differentiation of it was conducted with the substrate approach. It is shown to which gnoseological mistakes the non using of this approach leads.